

מה בא אחרי הקולוניאליזם ההתיישבותי? דה־קולוניזציה כשאלה עיונית ומעשית

אריאל הנדל ומורי רם

בימים שאחרי מתקפת חמאס בשבעה באוקטובר 2023 הפך המשפט "דה־קולוניזציה אינה מטפורה" מכותרת של מאמר מצוטט (Tuck and Yang 2012) לסלוגן הנישא על שלטים בקמפוסים בצפון אמריקה ובאירופה, ולהיגד בעל כוח הסכרי המצדיק לכאורה את המתקפה ואת תוצאותיה. שבועות מספר אחר כך הצהיר בעלי X (לשעבר טוויטר) אילון מאסק כי הביטוי "דה־קולוניזציה" ייאסר לשימוש ברשת. לטענתו של מאסק – שפעולתו נבעה מדרישה מפורשת של חברות מסחריות גדולות, שהצהירו כי יפסיקו לפרסם ב־X אם זו לא תאסור על הפצת מה שהן הגדירו כאנטישמיות – דה־קולוניזציה אינה אלא יופמיזם לג'נוסייד ולאלימות קיצונית. בד בבד, דומה כי השיח הרווח על דה־קולוניזציה רואה בה פעולה אלימה אך הכרחית היסטורית ומוצדקת פוליטית ומוסרית. לפי גישה זו, הקולוניאליזם ההתיישבותי הישראלי, המבקש לדחוק את הפלסטינים מאדמותיהם ולשלול את קיומם הפוליטי, הוא פרויקט אלים במהותו ולפיכך הוא נענה בדה־קולוניזציה אלימה, שיש לה השלכות בלתי נמנעות על המתיישבים.

השאלה העומדת בבסיס מאמר זה היא האם וכיצד אפשר לחשוב על דה־קולוניזציה במצבים של קולוניאליזם התיישבותי בכלל ובמקרה של ישראל/פלסטין בפרט. בשעת כתיבתן של שורות אלו, תשעה חודשים אל תוך האלימות המערערת ביותר במרחב מאז 1948, אנו ניצבים בפני צומת קריטי: שאלת הדה־קולוניזציה הפכה לשאלה החיונית והדחופה ביותר בנוגע לקיום הפלסטיני והיהודי־ישראלי גם יחד, אך בה בעת נדמה כי אין לה כל פתרון.¹

* אנו מבקשים להודות לג'אד קעדאן, להגר קוטף ולמיכל גבעוני על הערותיהם לגרסאות מוקדמות של המאמר.
1 המאמר נכתב מתוך פרספקטיבה המקבלת את המודל הקולוניאלי ההתיישבותי וחותרת לסימומו. עם זאת, אנו מאמינים שהן דחיפות השאלה הן הקושי לפתור אותה רלוונטיים למרביתו המכרעת של הציבור הישראלי והפלסטיני כאחד.

דה־קולוניזציה אינה מציגה רק פנטזיה מרחבית על אלימות משחררת – טיהור המקום מהמתיישבים – או סוגיה מוסרית של הצדקת האלימות הזאת או גינויה, אלא גם שאלה טמפורלית: מתי אלימות זו יכולה להתממש ומתי היא מסתיימת. דומה שעד שבעה באוקטובר, מרבית התושבים שבין הים לנהר לא נאלצו לחשוב ברצינות על שאלת הדה־קולוניזציה כפי שאנו מחויבים לדבר עליה כעת. אך נקודת זמן זו, המאגדת בתוכה גם את המתקפה האלימה על רצועת עזה (שעד לזמן כתיבתן של שורות אלו כבר גבתה את חייהם של כ־37 אלף פלסטינים, השמידה את מרבית מבני המגורים והתשתיות ברצועה ויצרה רעב קיצוני ומשבר הומניטרי נרחב), סיפקה לנו הצצה לדמותו של מימוש הרצון לסיים, בר־זמנית ומשני צידי המתרס, את נוכחותו של המתיישב מחד גיסא ואת קיומו של היליד מאידך גיסא. במילים אחרות, מלחמת אוקטובר 2023 אפשרה לחוש בהיבט הרגשי, המוסרי והפוליטי כיצד עלול להיראות "סוף" אפשרי אחד של הקולוניאליזם ההתיישבותי.

מאמר זה מקבל כהנחת יסוד את הטענה שבישראל/פלסטין מתקיים משטר של קולוניאליזם התיישבותי, המשמש תשתית פוליטית קריטית לאופן שבו מדינת ישראל מימשה, ועודנה מממשת, את שליטתה במרחב שבין הים התיכון לנהר הירדן (Gordon and Ram 2016). לאור ההנחה הזאת אנו בוחנים את השאלות הפוליטיות, המוסריות והמעשיות שמציב במקרה זה הרעיון של דה־קולוניזציה. דה־קולוניזציה, כפי שכותבים איב טאק וויין יאנג, חייבת להיות unsettling: מערערת, אבל גם un-settling פשוטו כמשמעו, כמוכּן של עקירת ההתיישבות. ואולם, כפי שנבקש לטעון, במצבים מסוימים של קולוניאליזם התיישבותי הדה־קולוניזציה חייבת גם להיות settling: מתפשרת, מקבלת פיצויים, אך גם – פשוטו כמשמעו – מתיישבת ומעניקה תחושת בית.

בהיותנו חלק מחברת המתיישבים, אי־אפשר להכחיש את העניין האקדמי והאישי הברור שלנו בשאלת הדה־קולוניזציה. ההתמקמות קריטית בהקשר זה, ולו משום שלדידם של טאק ויאנג עמדת המתיישב בשאלת הדה־קולוניזציה אינה צריכה להישמע כלל. כשם שהמתיישב לא שיתף את היליד בהחלטות לגבי הקולוניזציה, כך הדה־קולוניזציה והכלים לביצועה הם מעניינו של היליד, ושלו בלבד. מתוך הכרה בעמדה זו ייאמר מראש שמטרת המאמר אינה לכפות על הקוראים הפלסטינים שיחה שאין להם עניין בה, ובוודאי לא לדרוש דין וחשבון כתנאי מקדים לשיחה שכזאת, בעיקר כאשר הניסיון מוכיח שמנגנון האלימות האפיסטמית של הקולוניאליזם ההתיישבותי ממילא אינו מקשיב למסרים לא אלימים שמגיעים מכיוון הילידים. טאק ויאנג יוצאים נגד מה שהם מזהים כמטפוריזציה של הדה־קולוניזציה כפי שזו באה לידי ביטוי בקריאה לדה־קולוניזציה של הסילבוס או של השיח האקדמי. לטענתם, דה־קולוניזציה שכזאת אינה מערערת, וכל מטרתה היא להרגיע את מצפונם של המתיישבים תוך שימור כל הפריבילגיות שלהם, ובראשן השליטה באדמות. מטרתנו היא להציע דה־קולוניזציה שאינה מטפורית – כזאת שמערערת את עולמם של המתיישבים (ובסופו של דבר גם את עולמם של הילידים), אך גם יוצרת הפרדה הכרחית בין סופו של המשטר הקולוניאלי ההתיישבותי ובין סופו של המתיישב עצמו.

המאמר נפתח באתגור כמה מהנחות היסוד של השיח הקולוניאלי ההתיישבותי. תחילה נשאל על הצימוד ההכרחי לכאורה שבין קולוניאליזם "קלאסי" ובין קולוניאליזם התיישבותי – לא כדי להצדיק או לנרמל את האלימות המדינתית של ישראל, אלא כדי לבחון כיצד החיבור בין שתי תצורות המשטר מבנה חלק מקטגוריות הניתוח האנליטיות ומשפיע על אופן הדמיון הפוליטי של הצדדים המעורבים בכל הנוגע למשמעותה של דה-קולוניזציה. בעוד הקולוניאליזם ההתיישבותי מבקש לנרמל את קיומו, להתבסס בטריטוריה באופן קבוע ולהפוך את המתיישב לתושב הלגיטימי היחיד בה, הקולוניאליזם ה"קלאסי" התבסס על זמניות גמישה יותר ושימר קשרים אדמיניסטרטיביים, כלכליים וזהותיים עם המטרופולין. בכך, הקולוניאליזם הקלאסי שונה מהקולוניאליזם ההתיישבותי לא רק בנקודת הפתיחה אלא גם ברגעי הסיום: בקולוניאליזם הקלאסי ניתן לסגת מהקולוניה אל מדינת האם, בניגוד לקולוניאליזם ההתיישבותי, שבו הקשרים עם המטרופולין נותקו או שמראש לא היו קיימים.

בהמשך המאמר נבחנת התפיסה הרווחת של הקולוניאליזם ההתיישבותי, המזהה אותו כמשחק סכום אפס בין שתי קבוצות בינריות: המתישבים והילידים.² במקרה כזה של שלילה הדרתית, עתידם של הילידים אכן תלוי בעקירת המתישבים ממקומם. כל עוד המתישבים ממשיכים לשבת לבטח בבתיהם, לא יכול להתחולל שינוי שיעניק את אותו הביטחון גם לילידים. ואולם, כפי שנבקש להראות, ההפרדה הבינרית – שנלקחה במידה רבה מכתבתו של פרנץ פנון – נשענת על הנחות אמפיריות ופילוסופיות שראוי לבחון אותן מחדש. אתגור התפיסה הבינרית יאפשר לנו לחשוב על אפשרויות הערעור (unsettling) והיישוב (settling) שברדה-קולוניזציה באופן שבו הן אינן מוציאות זו את זו, אלא יכולות להתקיים במקביל.

המושג המרכזי שילווה את המאמר הוא "התגוררות אלימה" (violent dwelling). מושג זה משקף תפיסה הרואה בקולוניאליזם ההתיישבותי מנגנון של יצירת בית – על כל המטענים הסמליים והרגשיים הכרוכים בכך – אך בדרך הדורשת מונופול על הזכות לבנות בית (אישי, לאומי), על תחושת הבית (כלומר ביטחון במרחב) ועל היות "בעל הבית" (כלומר מי שמחזיק בבעלות אקסקלוסיבית, קובע את החוקים ותופס ריבונות כאדנות), ושוללת את הזכויות האלה מהאוכלוסייה הילידית (צורף 2020a; 2024).

2 בשיח הקולוניאלי ההתיישבותי נעשה שימוש במונחים שונים כדי לתאר את הצד הניצב מול המתישב, למשל יליד (indigenous, native) או מיושב (colonized). כל בחירה נושאת עימה שדה סמנטי ותיאורטי שלם, הנע בין הדגשת הקדימות הטמפורלית והאותנטיות הטמונה במושגי הילידיות ובין הדגשת יחסי הכוח שבין שני הצדדים ופעולת ההתיישבות עצמה. במאמר זה בחרנו להשתמש במילה יליד כדי לשמר את ממד הזהות העצמית ואת החתירה האקטיבית להשתייכות לטריטוריה כפי שאלה עולים משאלת הבית וההתגוררות בו. עם זאת, יש להדגיש שהגדרת היליד מתבססת בראש ובראשונה על יחסי הכוח בין שני הצדדים, כפי שכותב מחמוד ממדאני: "המתישבים והילידים שלובים זה בזה, היחסים ביניהם הם אשר הופכים את האחד למתיישב ואת השני ליליד" (Mamdani 2001, 63).

ככלל, נבקש לטעון כי תהיה זו שגיאה להעתיק את המחשבה על דה־קולוניזציה מהקשר גיאוגרפי והיסטורי אחד לאחר, וכי כפי שיש סוגים שונים של קולוניאליזם התיישבותי כך יש גם צורות שונות של דה־קולוניזציה (Zreik 2024). הדיון בישראל/פלסטין יבחן את היחסים המורכבים בין התגוררות, אלימות וסוכנות פעילה מצד שתי האוכלוסיות שבין הים לנהר. המטרה היא להראות שבישראל/פלסטין מתקיימות בפועל תצורות שונות של קולוניאליזם התיישבותי (גם אם הן נובעות ממקור אחד), ולפיכך יש לחשוב גם על דה־קולוניזציה שאינה אחת אלא מרובה, מצרפית ודיאלוגית, התלויה ביחסים שמתקיימים בין האוכלוסיות באזורים השונים. במילים אחרות, מטרתנו היא להרחיב את הדיון ההיסטורי, המרחבי והמושגי בקולוניאליזם ההתיישבותי כהתגוררות אלימה.

קולוניאליזם התיישבותי מעבר להיסטוריה הקולוניאלית

המהלך התיאורטי שאנו מבקשים לשרטט במאמר זה מתחיל מהפרדה – מושגית ומעשית – בין קולוניאליזם ובין קולוניאליזם התיישבותי. הזיקה בין שתי התופעות נתפסת לרוב כאחת משתיים: סינכרונית – כאשר קולוניאליזם התיישבותי נתפס כסוג ספציפי של קולוניאליזם, או דיאכרונית – כאשר הקולוניאליזם ההתיישבותי מובן כשלב חדש, שמופיע בהמשך לקולוניאליזם ה"קלאסי" ומחליף אותו.

לטענתנו, זהו צימוד בעייתי מכמה בחינות משלימות. מבחינה אמפירית, אפשר להצביע על קולוניאליזם התיישבותי שאין לו זיקה לקולוניאליזם האירופי הקלאסי. בניגוד לשימוש ב"קולוניזציה", כלומר בשם הפעולה של ההתיישבות עצמה, השימוש במילה קולוניאליזם במונח "קולוניאליזם ההתיישבותי" מייצר חיבור הכרחי לכאורה בין התופעות המאפיינות את הקולוניאליזם ההתיישבותי – התיישבות המשולבת בדחיקה, בנישול ובשינוי עמוק של הנוף הטבעי והתרבותי – ובין המפעל הקולוניאלי האירופי מהמאה השש־עשרה ואילך, שהתאפיין במטרופולינים מובהקים (לפחות בשלב הראשון), בהתפשטות ליבשות אחרות שלמתיישבים אין כל זיקה מוקדמת אליהן, ובהפעלת אלימות מאורגנת המנצלת את הכוח האימפריאלי ששלט במרבית הגלובוס כשהיה בשיאו.

אולם אפשר לראות שהקשר בין שתי התופעות אינו הכרחי כלל. למעשה, אפשר לטעון שתצורות של קולוניאליזם התיישבותי קדמו לקולוניאליזם הקלאסי. דוגמה לכך נזכרת בספרו של רוברט ברטלט התהוותה של אירופה (2015), המתאר את ההתרחשויות באירופה בשנים 950–1350 כסדרת מהלכים של הגירה מאורגנת, כיבוש, השתלטות בכוח על משאבים, יצירת יחסים בלתי סימטריים בין מתיישבים ואנשי המקום ותמורות עמוקות בכלכלה, בחוקים, בתצורות הנוף ובארגון היישובים. ברטלט מראה את מגוון אפשרויות האינטראקציה בין המתיישבים ובין יושבי המקום. המשא ומתן החברתי־תרבותי, שנגזר מיחסי הכוח המובנים אבל גם מהשאיפה של המתיישבים להיטמע בטריטוריה החדשה,

הוליד שינויים הדדיים בשתי החברות. ערי מתיישבים חדשות הוקמו ואתרים ותיקים קיבלו שמות חדשים, אולם בד בבד רבים מן המתיישבים אימצו מנהגים ודפוסי ארגון חברתי של החברות המקומיות. צורות אלו של התפשטות והתיישבות אינן חייבות להיות מאורגנות במערכת מדינתית או בהחלטות סדורות של ישות פוליטית דומיננטית; מדובר לא פעם בקואליציות חברתיות הטרוגניות בעלות שלל מוטיבציות – מסחריות, דתיות, הרפתקניות ומדעיות. לעיתים יחידים מושכים אחריהם את חסותה של "מדינת האם", ולעיתים הם מתנתקים ממנה לגמרי ויוצרים ישויות פוליטיות, מנהלתיות וזהותיות חדשות. גדי אלגזי (2017) טוען שאי־אפשר לראות את התופעה הזאת כ"הגירה" בלבד, ותחת זאת יש להבין את ההתפשטות ואת השלכותיה כהליכים קולוניאליים התיישבותיים שהתחוללו באירופה עצמה מאות רבות של שנים לפני מסעו של קולומבוס. כלומר, מה שאנו מכנים כיום "קולוניאליזם התיישבותי" התקיים עוד לפני הקולוניאליזם הקלאסי, וכבר אז היו מאפייניו העיקריים התפשטות תוך נישול ודחיקה, שינויים משמעותיים של הנוף הפיזי והתרבותי, ושאיפה ליצור בית חדש בטריטוריה על חשבון תושביה הקודמים.

גם מבחינה מושגית הצימוד בין קולוניאליזם לקולוניאליזם ההתיישבותי עלול לעיתים לבלבל יותר מאשר להציע תרומה אנליטית. ספרות המחקר הענפה על קולוניאליזם התיישבותי בשני העשורים האחרונים מראה בבירור כי ההיסטוריה של תופעה זו מורכבת יותר ממה ששרטטה הדיכוטומיה הפרדיגמטית בין מתיישבים לילידים. הנרטיב השגור רואה בקולוניאליזם חדירה של אוכלוסייה אחת ("מתיישבים") לטריטוריה קיימת ומובחנת המאוכלסת בידי קבוצה קיימת ("ילידים"), אבל בפועל פעמים רבות הקטגוריות הללו אינן נתונות מראש אלא נוצרות תוך כדי פעולת הקולוניזציה. גבולות השטח, הגדרות האוכלוסייה ופרקטיקות הקולוניזציה תלויים זה בזה ומבנים זה את זה הדדית בדרכים שמנוגדות לבינריות של "אוכלוסייה ילידית" מול "אוכלוסייה פולשת". אי־אפשר לדבר על פלישה בלי להניח חלוקה טריטוריאלית ברורה, אך חלוקה כזאת לא בהכרח התקיימה לפני ההגירה הקולוניאלית. גם הזיהוי של קבוצות כ"פולשים" ו"נפלשים" הוא לעיתים קרובות אנכרוניסטי, שכן הקבוצות המהגרות משתנות עם הזמן, והמרחב הנכבש עצמו מורכב לרוב מאנשים שונים שזהותם הקוהרנטית מתגבשת רק באמצעות מאבק מרחבי ופוליטי (הנדל 2011). שיטות ההתיישבות, הטכנולוגיות שלהן ומסגרות ההצדקה שלהן משתנות מחברה לחברה ומהקשר היסטורי אחד למשנהו, וכך גם המשמעויות הפוליטיות, התרבותיות והכלכליות של ילידיות והתיישבות.

לכסף, מבחינה פוליטית, התיבה "קולוניאליזם" במונח "קולוניאליזם ההתיישבותי" מנביעה הנחות לגבי היחסים בין מתיישבים וילידים, ובעיקר תפיסה של זמניות והפיכות, הבאה לידי ביטוי באופן שבו מדומיין רעיון הדה־קולוניזציה. בזיהוי של הקולוניאליזם ההתיישבותי עם הקולוניאליזם הקלאסי גלומות הנחות על קיומו של מטרופולין חיצוני, על זרות אינהרנטית בין המתיישבים האירופיים למרחב המקומי ועל דימויי החדירה למרחב

חברת־פוליטי קיים ונתון מראש. מההנחות האלה נובעת גם המסגרת המחשבתית של הפתרון לקולוניאליזם ההתיישבותי, דהיינו הדימוי של דה־קולוניזציה כהיפוך חץ הזמן: הפלישה החיצונית מומרת בפינוי, הזרות של המתיישבים מומרת בשייכות האינטימית של הילידים, והשינויים העמוקים בנוף, בתרבות ובאורחות החיים מדומיינים כמה שניתן למחיקה באופן שמאפשר לחזור למצב הטרומ־קולוניאלי (גם אם המחקר הפוסט־קולוניאלי מראה כי חזרה פשוטה לעבר אינה אפשרית בשום סוג של קולוניאליזם, וכי חלק מהשינויים שהקולוניאליזם חולל נותרים בלתי הפיכים גם לאחר דה־קולוניזציה).

קולוניאליזם התיישבותי וההנגדה בין מתיישבים לילידים

אחד המאפיינים העולים מהקישור לקולוניאליזם הקלאסי כפי שתואר לעיל הוא ההנגדה הבינרית שבין מתיישבים לילידים. בספרו מקוללים עלי אדמות מתאר פנון את הקולוניאליזם כמצב של אלימות מבנית, שבו היחס בין המתיישב ליליד מאופיין כ"לוגיקה אריסטוטליאנית טהורה [...]". עיקרון של שלילה הדדית: לא ניתן לפשר ביניהם, האחד תמיד סותר את האחר" (פאנון 2006, 46). ההפרדה הבינרית הזאת השתכללה מאוחר יותר גם בכתיבתם של חוקרי קולוניאליזם התיישבותי. פטריק וולף מספר כי הואשם באופן קבוע כבינריזם, אך מדגיש כי האשמה זו מעולם לא הגיעה מצד הילידים אלא רק מצד המתיישבים, ושואל "מדוע רוח הרפאים של הבינריזם מטרידה כל כך את הרגישויות של הלא־ילידים?" (Wolfe 2013, 257). דומה כי התשובה לשאלה זו טמונה בכך שהשלכותיה של החלוקה הבינרית אינן תיאורטיות בלבד: חלוקה כזאת מייצרת את האופי של דה־קולוניזציה כתגובת־נגד, "החלפת 'זן' אחד של אנשים ב'זן' אחר של אנשים" (פאנון 2006, 43), ו"הריסת העולם הקולוניאלי פירושו לא יותר ולא פחות ביטולו של אזור אחד, הטמנתו במעמקי האדמה או גירושו מהשטח" (שם, 48).

חזרה לטקסט של פנון שופכת אור על שני אלמנטים משלימים העומדים בבסיס ההנגדה הבינרית של המתיישב והיליד. האחד הוא המבט האמפירי של פנון, הרואה את העולם הקולוניאלי כ"עולם חצוי" (שם, 46) ששני חלקיו אינם משלימים אלא שוללים זה את זה. הדבר בא לידי ביטוי בעיר הקולוניאלית המחולקת בין אזורי המתיישבים ואזורי הילידים, בצורות התקשורת והאינטרפלציה (חינוך לעומת אלימות ישירה וקטלנית), בתמונות הראי של מבני התשתית הכלכליים ומבני־העל האידיאולוגיים. בכל אלה, כותב פנון, ההיגיון הקולוניאלי הוא מניכאי, כזה המייצר בפועל היעדר של אמת מידה משותפת לנקודות המבט משני צידי המתרחס. האלמנט המשלים את ההתבוננות האמפירית הוא אימוץ אפיסטמולוגיה בינרית, שבה היעדרה של אמת מידה משותפת הוא מצב שמובנה לתוך סיטואציה של מאבק לחיים ולמוות, והמאבק הזה חייב לעבור דרך שלב של שלילה הדדית לפני שיוכל להגיע לשלב של הכרה הדדית.

תפיסת העולם שפנון מאמץ במקוללים עלי אדמות – בעיקר כשהיא מובאת לצד התיאור האמפירי של המושבה הקולוניאלית – כוללת הנחה בעייתית לגבי הסוכנות הפעילה של שני הצדדים. לדירו של פנון, במצב הקולוניאלי הסוכנות הפעילה מצויה אצל הצד המתיישב בלבד, ואילו היליד נתון במצב פסיבי שנגזר מהאופן שבו הוא נשלט ונראה על ידי המתיישב. אין מדובר רק בהיבטים הקונקרטיים של יישום הכוח, אלא ביצירת הזהות ממשי: לדבריו, "המתיישב הוא מי שיצר ושממשיך ליצור את המיושב" (שם). מסיבה זו, האלימות אינה רק אמצעי להשגת מטרה פוליטית אלא צורה של בריאת בני אדם חדשים, שבה "ה'דבר' המיושב נהפך לאדם באותו תהליך עצמו שבאמצעותו הוא משתחרר" (שם, 44).

אין חולק על כך שלקולוניאליזם כמערכת, ולמתיישבים כמי שמפעילים אותה, יש השפעה עצומה על חיי הילידים – השפעה הרסנית ואלימה החודרת לכל פרטי החיים והמוות (במבה 2006). עם זאת, תהיה זו שגיאה אמפירית, קונסטטואלית ופוליטית לטעון שליידים אין כל סוכנות פעילה. גם בתנאים הקולוניאליים הקשים ביותר השתמרו צורות של התנגדות, של קהילתיות ושל סירוב ישיר או עקיף להיגיון ההתיישבותי (Barakat 2018; Katz 2022). מעבר לכך, על אף החשיבות העקרונית בזיהוי של פנון את המשותף בין הצורות השונות של הקולוניאליזם במקומות שונים בעולם, חשוב גם להצביע על ההבדלים ביניהן. הבדלים אלו שופכים אור על היחסים המורכבים שבין המתיישב ליליד, ובעיקר ממחישים את הדיאלקטיקה שבין הסוכנויות הפעילות של שני הצדדים. בייצור ההדדי הזה של מתיישב ויליד (Mamdani 2020), גם במצבים שבהם יחסי הכוח קיצוניים המחקר ההיסטורי מצביע על גבולות הכוח המתיישב ועל שרירותו והשפעתו של היליד, כאדם ולא כ"דבר".

קולוניאליזם התיישבותי כהתגוררות אלימה

האתגר האנליטי הוא אפוא לחשוב מעבר להקשר של הקולוניאליזם הקלאסי ומעבר להנגדה הבינרית, ולזהות את הפרקטיקות, התשוקות וצורות ההתכוונות ההופכות סיפור של הגירה לסיפור של קולוניאליזם התיישבותי. הגר קוטף (Kotef 2020a) מציעה לחשוב על הקולוניאליזם ההתיישבותי כעל תנועה המצויה בשילוב שבין יצירת בית ומקום בעולם עבור המתיישב ובין הפעלת אלימות שמטרתה לנשל ולשלול את הבית הפיזי ואת תחושת הבית מהיליד. מכיוון ש"המתיישבים באים כדי להישאר" (Wolfe 2016, 33), הבית הופך למרכיב מכונן, גם אם אמביוולנטי, במבנה הקולוניאלי ההתיישבותי (צורף 2024). קולוניאליזם התיישבותי הוא תנועת התפשטות מאורגנת על בסיס גזעי או אתני השואפת ליצור בית בטריטוריה המיושבת, ומאחר שמדובר "בראש ובראשונה בפרויקט של החלפה", כפי שטוען וולף (שם), היא מחייבת את דחיקת האוכלוסייה הקיימת ואת החלפתה. כתנועה

שנועדה לייצר זהות חדשה – כלומר, ליצור לאומיות נפרדת ובשאיפה "להיעשות יליד" (Veracini 2013) – הקולוניאליזם ההתיישבותי אינו נוגע רק לכתים הפיזיים שבהם אנשים חיים, אלא גם לעצם תחושת הבית ולהיקשרות המרחבית.

בבסיסו, הקולוניאליזם ההתיישבותי הוא בית שהורס ככל שהוא מתרחב, ופעולת ההריסה הופכת קריטית לצורך המשך התבססותו של המתישב בבית. בניגוד למצב של הגירה, הקולוניאליזם ההתיישבותי מתאפיין בכך שהמתישב אינו מקבל את החוק המקומי – במונח הרחב של *nomos* – אלא מבקש לכפות את ההיגיון החוקי, החברתי והמרחבי שלו על המקום ועל תושביו המקוריים (Zreik 2024). זהו ההבדל העקרוני בין התגוררות המכירה בשכניה ובין התגוררות אלימה, שבה המטרה היא החלפה, דחיקה ונישול של התושבים הקיימים. הטרגדיה של הקולוניאליזם ההתיישבותי היא שגם כאשר הבית הפיזי, הבית הלאומי (homeland) ותחושת הבית כמקום בעולם נוצרו בתנאים של חוסר צדק, אלימות ונישול, משלב מסוים זהו הבית היחיד שנותר גם לילידים וגם למרבית המתישבים, ולכן הם מבקשים למצוא בו אתר של התקשרות, זהות, קרבה והגנה (Handel and Kotef 2023).

הקולוניאליזם הקלאסי יכול לדמיין אופק פוליטי שבו נוכחותו במרחב המיושב מסתיימת כאשר המרחב הזה מפסיק להיות רלוונטי לצורכי הקולוניאליסט או האימפריה (או כאשר עלות החזקתו עוברת סף מסוים; ראו למשל Lustick 1993). אלא שסיום זה אינו מבשר על סופה הוודאי של המדינה הקולוניאלית, ובוודאי לא על סופה של החברה שעבורה מתבצעת פעולת הקולוניזציה. רגע הדה־קולוניזציה שהתרחש באפריקה בשנות השישים של המאה קודמת נתפס אולי כהפסד עבור המעצמות לשעבר מאירופה, אך הוא לא איים על קיומן כקהילות פוליטיות.

בקולוניאליזם התיישבותי, לעומת זאת, המתישב תופס את סיום ההתגוררות כסוף אבסולוטי – פוליטי ופיזי כאחד. לכן, כפי שציין ראיף זריק (Zreik 2016), הוא יכול לדמיין רק אחת משתי אפשרויות: ניצחון (מוחלט) שיאפשר את המשך קיומו, או תבוסה (מכרעת) שתביא לסופו. לפיכך, החרדה הקיומית הכרוכה באי־השתייכות ובאובדן הבית בעולם משותפת לשתי החברות הכלואות במטריצה של ההתגוררות האלימה.³ החרדה המשותפת אינה שוללת את יחסי הכוח והאלימות שבין המתישבים והילידים, ואולי אף ההפך מכך: היא זו שמזינה ומעצימה את ההתגוררות האלימה המאפיינת את הקולוניאליזם ההתיישבותי, והיא ההופכת למנגנון הצדקה בניסיון ליצור ביטחון אונטולוגי בצורת בית מוגן לחלוטין – כזה שלא די להתגורר בו, אלא צריך גם להוכיח בו כל העת "מי בעל הבית" (צורף 2024).

ההתגוררות כפעולה אקטיבית (Handel 2019) עומדת בבסיס הקולוניאליזם ההתיישבותי "כמבנה ולא כאירוע" (Wolfe 2006). ההתגוררות משלבת בין היסוד החומרי של בנייה ותפיסת קרקע ובין הממדים האפוקטיביים של השאיפה ליצור מקום בטוח בעולם (Yacobi 2004; Allweil 2016). התגוררות אלימה שואפת למונופול בסוגיות החשובות ביותר במבנה הקולוניאלי ההתיישבותי – קרקעות, מקום ובית; תחושת יציבות וביטחון; הכרה בקיום בעבר ובהווה; והזכות לתכנן את העתיד (Handel et al. 2024). ההתגוררות הילידית, מצידה, מבקשת לערער על המונופול הזה, וסוכנות פוליטית ילידית מתקיימת מעצם התעקשותו של היליד להישאר בביתו. היחסים בין המתישבים לילידים אינם נשענים על הפרדות דיכוטומיות של שייכות מול זרות או סוכנות פעילה מול פסיביות, אלא על המאבק על תחושת הבית. למעשה, כל קולוניאליזם התיישבותי הוא צורה של דומיסייד (domicide), כלומר הרס נרחב ומכוון של מרחבי מחיה והתגוררות (Porteous and Smith 2001; Nowicki 2014).

אורן יפתחאל הציע לאחרונה להבין את אירועי שבעה באוקטובר כ"קולוניאליזם שכנגד" (counter-colonialism), פעולה המבקשת לחקות את צורת האלימות שהמתישב מפעיל על היליד, לא כדי להביא לשחרור הנושא עימו חירות ושוויון אלא כדי להחליף מרות אחת באחרת (Yiftachel 2024). מבחינה זו, ייתכן שאפשר להגדיר את מתקפת החמאס כניסיון לדומיסייד-שכנגד; לא כניסיון להפוך את המצב הקולוניאלי באמצעות תפיסת שטחים והתיישבות בהם – פנטזיה שבשל יחסי הכוח בין חמאס וישראל נירונה לכישלון מיידי – אלא כשאיפה להריסה נגדית של מרחבי המחיה הסמוכים לרצועת עזה ושל תחושת הבית והביטחון של הציבור היהודי-ישראלי בכללותו. אירועי שבעה באוקטובר בנגב המערבי והמתקפה על רצועת עזה שהחלה מייד לאחר מכן שבים ומופיעים כשאיפה להכרעה סופית של המצב הקולוניאלי ההתיישבותי, שתמחק את ההדריות והעמימות הממשיכות לשכון ביחסים שבין שני הצדדים. אולם מן השאיפה האלימה להכרעה עולה בבירור כי כפי שלא הושגה הכרעה קודם לכן, דומה כי היא לא תושג גם עכשיו. ולכן המחשבה הביקורתית על דה-קולוניזציה דחופה מתמיד.

הימנעות ממחשבה בינרית ונתונה מראש לטובת חקירה של צורות ההתגוררות – האלימה והמתנגדת – תאפשר לנו לראות את הפעולות הספציפיות של הקולוניאליזם

4 מכיוון שבית אינו רק אובייקט פיזי אלא גם אתר של יחסים פוליטיים, של סוציאליזציה ושל תחושות קביעות וביטחון, הרס פיזי של בתים ושל סביבות מגורים הנעשה בהיקף נרחב מוביל לפגיעה אנושה בקיום הפוליטי והחברתי המשותף, כלומר למצבים של הרס פוליטי (politicide; ראו למשל Amir 2017) ושל הרס חברתי (sociocide; ראו למשל Shalhoub-Kevorkian 2014). ביחסי הכוחות הקיימים, ברור שהרצון באיונו המוחלט של האחר אינו מתבטא בפועל באותה עוצמה. לכן גם אם השאיפה לדומיסייד של האחר משותפת לשני הצדדים, התוצאה שונה: חמאס ביקש לחולל דומיסייד שיהרוס בתים ויפגע באופן אקוטי בתחושת הביטחון האונטולוגי שהבית אמור להעניק, אך קשה לומר שעלה בידיו ליצור מצב של פוליטיסייד. ישראל, לעומת זאת, עושה לפלסטינים את שניהם, בוודאי ברצועת עזה.

ההתיישבותי, וגם את ההתנגדות לו ואת המכשולים העיקשים שהיליד מציב בפני התפשטותו של המתיישב. היא תאפשר לזהות את גילויי האלימות הישירה והשלילה המוחלטת, אבל גם את המצבים שבהם המשטר נאלץ לקבל ולהכיל את נוכחותו של היליד ואת קיומו, על אף יחסי הכוח המובנים בסיטואציה. נוכל גם לשאול על ההתגוררות עצמה: היכן ועד כמה נוצרה תחושת בית למתיישב, והיכן ועד כמה תחושה כזאת נשללת מהיליד. ועוד נוכל לשאול אם למתיישב יש בית אחר, ולו פוטנציאלי, או שמא שלילת ביתו שבקולוניה היא בעצם שלילת ביתו בעולם בכלל. אם כן, החקירה מוסטת משאלות הכיבוש, החדירה והבינריזציה בין האוכלוסיות אל הצורות הספציפיות של ההתגוררות, האלימות והסכנות המאפיינות את המבנה הקולוניאלי ההתיישבותי. מתוך כך עולה אפשרות של פעולה דה־קולוניזטורית שיוצאת מנקודת המוצא של ההתגוררות המשותפת, דה־קולוניזציה התיישבותית מתוך דיאלוג בין המתיישב ליליד, שתהיה מצרפית ותגיב להקשרים הספציפיים שבהם היא מתרחשת.

מתיישבים, מתנחלים והדה־קולוניזציה שאינה אחת

אולם מאמר זה אינו עוסק רק בקולוניאליזם ההתיישבותי בכללותו. הוא עוסק בישראל/פלסטין: בקולוניאליזם ההתיישבותי של פליטים שיצר בעצמו פליטות מסיבית (יפתחאל Zreik 2016; 2010), בפרדוקס של פרויקט קולוניאלי בשמה של ילידיות היסטורית (Becke 2018), ובתחושות הבית המתחרות, המבוססות בשני הצדדים על קשר רגשי, היסטורי ודתי לטריטוריה. כותבים שונים התייחסו לכך שהציונות בישראל/פלסטין אינה מקרה קלאסי של קולוניאליזם התיישבותי משום שאין לה מטרופולין ראשוני ("מדינת אם"), משום שלא נעשתה השמדה או דחיקה מוחלטת (כמו למשל בצפון אמריקה או באוסטרליה) וגם לא דה־קולוניזציה (כמו באלג'יר, קניה או רודזיה), וכן בשל המאפיין הלאומי של הציונות, העומד לכאורה בסתירה לתפיסת הקולוניאליזם ההתיישבותי הקלאסי.⁵ אולם אם מסתכלים אל מעבר לצימודים ההיסטוריים ולהנחות הבינריות, הרי השילוב שבין התפשטות, דחיקה ונישול, אגב התגוררות אלימה שבונה בית לאוכלוסייה אחת ושוללת אותו מהאוכלוסייה האחרת, אינו מחייב כלל מטרופולין ראשוני ואינו עומד בסתירה ליצירתו של בית לאומי. המסגרת המושגית של הקולוניאליזם ההתיישבותי כהתגוררות אלימה, לרבות האובססיביות לשאלה (שאף הפכה לסימט בחירות) "מי כאן בעל הבית" (צורף 2024), מאפשרת לנו להבין כיצד אופני השליטה שמשיתה ישראל מעוצבים לשליטה לא שוויונית ומבקשים להפריד בין הקבוצות השונות החולקות את אותו המרחב. כך למשל, ליהי בן שטרית ומרב ג'ונס (2023) הציעו לאחרונה להבין את מושג הריבונות בהקשרו הישראלי

לא כמושג ניטרלי בעל משמעות אוניברסלית המתייחסת אך ורק לכוחה של המדינה, אלא כתפיסה של אדנות, שבה הזהות היהודית עליונה ועדיפה על שאר הזהויות במרחב (ראו גם Magid 2023). משטר האזרחות הישראלית מגזיע את נתיניו ומחלקם באופן מהותי לקבוצות המוגדרות כזכאיות להגנת המדינה מפני כל איום ולכאלה הנתפסות כאיום על המדינה (ג'בארין 2014). התפיסה של ריבונות כאדנות מאפשרת לנו להבין את עיצוב המרחב ואת חלוקתו לתחומי שליטה (domains), המופרדים זה מזה באמצעות גבולות נזילים שמתיימרים לסמן את קווי הפרדה הריבוניים בין המדינה למרחבים שמחוץ לה, אף שלמעשה המבנה הקולוניאלי ההתיישבותי נוכח תמיד ככולם (יפתחאל 2021).

אחת הסוגיות המשמעותיות במחקר הקולוניאלי ההתיישבותי בישראל/פלסטין היא ההבדל בין 1948 ל-1967, ומתוך כך בין "התיישבות" ל"התנחלות". לורנצו ורציני (Veracini 2013) טוען כי במקרה של פלסטין/ישראל אפשר להבחין בין שתי תצורות הקולוניאליזם. בשטחי 1948, הכלולים בריבונות של מדינת ישראל, המשטר הציוני שאף לדחוק את התושבים הפלסטינים, נרמל את האלימות ומחק את עקבותיה, ולפיכך מדובר בקולוניאליזם התיישבותי. בשטחים שנכבשו במלחמת 1967, לעומת זאת, הקולוניאליזם ההתיישבותי נכשל משום שהאלימות מופגנת ביומיום ובשגרה, ויש שימור של הבדלים ברורים בין האוכלוסיות. לכן, טוען ורציני, המצב בשטחים הכבושים דומה יותר לצורות היסטוריות של קולוניאליזם מאשר לקולוניאליזם התיישבותי.

נגד פרשנות זו מעלה רנא ברכאת (Barakat 2018) שתי טענות משלימות. ראשית, ההבחנה בין "ישראל" ל"שטחים הכבושים" משמרת את ההיסטוריוגרפיה הציונית הקלאסית, המבחינה בין שני צידי הקו הירוק, וההכרה בהיותה של 1967 נקודת שבר בזמן ובמרחב משמעה בפועל קבלה של מדינת ישראל ושל דחיקת הפלסטינים מתוכה ובתוכה כעובדה מוגמרת. כלומר, הסיפור הקולוניאלי ההתיישבותי בשטחי 1948 מתקבל כסיפור "גמור", שבו הילידים הפסידו והמתיישבים ניצחו. שנית, ברכאת שואלת כיצד ייתכן שאף כי בשני המקרים מדובר באותה טריטוריה, באותו עם ילידי ובאותה תנועה מתיישבת – לא ברור שאלה מהווים חלק מאותו משטר; ואף כי 19 שנים מפרידות בין המקרים, יש יותר דמיון מאשר שוני בין הפרקטיקות הציוניות של התיישבות, דחיקת היליד ושאיפת המתיישב "להיעשות יליד" (self-indigenizing).

אף שאנו מקבלים את ביקורתה של ברכאת ורואים את כל המרחב שבין הים לנהר כנתון למשטר של קולוניאליזם התיישבותי, נבקש להצביע על הצעתו של וולף, הטוען כי בישראל/פלסטין מתקיים במקביל "מגוון רחב במיוחד של תצורות קולוניאליות התיישבותיות" (Wolfe 2016, 270). כלומר, בתוך המערך הקולוניאלי ההתיישבותי המשותף לכלל המרחב של פלסטין/ישראל אפשר למצוא מגוון רחב של אופני פעולה, טכנולוגיות פוליטיות, צורות אלימות ומבני לגיטימציה, וכן אופנים שונים שבהן מתעצבות שתי החברות, לרבות הזהויות האתניות והמתחים המעמדיים המאפיינים אותן. לכך יש

להוסיף את הדיון המתרחב בהיסטוריוגרפיה של הציונות, העוסק באופנים שבהם הוגים שונים התמודדו עם שאלת היליד ועם צורתו הפוליטית של הבית הלאומי המתהווה.⁶ ארנון דגני, למשל, טוען כי עיון ביקורתי בציונות כתנועה קולוניאלית התיישבותית מדגיש דווקא את קיומן של מסגרות חשיבה שביקשו ליצור מסגרת פוליטית מכילה ושוויונית לפני 1948, ובמובנים מסוימים גם לאחר מכן (דגני 2019).

להבחנה בין הצורות השונות של הקולוניאליזם ההתיישבותי יש משמעות כאשר דנים בשאלת הדה־קולוניזציה בישראל/פלסטין. הטשטוש המושגי בין הקולוניאליזם ה"קלאסי" וזה ההתיישבותי מותיר על כנו את תבנית המחשבה שלפיה דה־קולוניזציה כרוכה בעזיבה המונית של כל או רוב הקבוצה הקולוניאלית בחזרה לארצות מוצאה, אף שבפועל הדבר התרחש רק במקרים שבהם השתמרו קשרים חזקים עם מדינת האם, כמו למשל באלג'יר או בקניה. אלא שהמבנה הקולוניאלי ההתיישבותי שנוצר בארצות הברית, קנדה, אוסטרליה, ניו זילנד או ישראל/פלסטין מביא לכך שלא רק לילידים, אלא גם למתיישבים אין מקום אחר ללכת אליו. למעשה, זהו הבית היחיד שיש לחלקן המכריע של שתי האוכלוסיות.

הנקודה שאנו מבקשים להדגיש היא שכשם שיש תצורות שונות ומגוונות של קולוניאליזמים התיישבותיים, כך גם הדה־קולוניזציה – הפעולה השוללת את מצב הקולוניזציה – עשויה ללבוש צורות שונות המותאמות לאופני השליטה, הנישול והדחיקה הקונקרטיים. דה־קולוניזציה באלג'יר או בקניה, היכן שהמתיישבים נותרו אזרחים צרפתיים ובריטיים, אינה דומה לדה־קולוניזציה בדרום אפריקה, שבה המתיישבים נותרו במיעוט מובהק אולם לא שימרו קשרים עם מדינת האם – ועבור חלק ניכר מהם היא פשוט לא קיימת – ויצרו לאום מובחן חדש; או לדה־קולוניזציה בצפון אמריקה, אוסטרליה או ניו זילנד, שבהן הילידים עברו דחיקה והשמדה שיטתית, ונותרו כיום כמיעוט מוחלש המהווה אחוזים בודדים מהאוכלוסייה. כך, במקרה הראשון התבצעה דה־קולוניזציה מלאה, שבמסגרתה המתיישבים עזבו את אלג'יר והיגרו לצרפת; במקרה השני נוצרה אזרחות חדשה, פוסט־אפרטהיידסטית, שבה שורר שוויון אזרחי בין הגזעים – באופן רשמי לפחות – ונעשה ארגון מחדש של המשטר הקולוניאלי ההתיישבותי (הנמנע מלהתמודד עם מאפייני אי־השוויון החמורים, הקשורים ישירות לדורות של דיכוי, נישול ושליטה מצד המתיישבים); ואילו במקרה השלישי מתקיימים ויכוחים ערים באשר לשאלה מהי בכלל משמעותה של דה־קולוניזציה והאם מדובר בהכרה, בפיצויים או בהשבה של קרקע, אולם נדמה כי אין ציפייה לסילוק מוחלט של כל האזרחים הלא ילידים מהטריטוריה.

התעקשותם של טאק ויאנג על כך ש"דה־קולוניזציה אינה מטפורה" מגיבה לביטויים שהפכו לנפוצים בשיח הביקורתי, כמו "דה־קולוניזציה של הסילבוס" או "דה־קולוניזציה של השיח". לטענתם, המטפוריזציה של הדה־קולוניזציה אינה אלא דרך המאפשרת

למתיישבים להיתמם וליישב את רגשות האשמה שלהם ובה בעת לשמר בפועל את יחסי הכוח, הפריבילגיות והשליטה באלמנט החשוב ביותר, שהוא האדמה: בקולוניאליזם ההתיישבותי [...] אדמה היא הדבר החשוב ביותר. גם משום שהמתיישבים הופכים את אדמת הילידים לביתם החדש ולמקור ההון שלהם, וגם משום שהשיבוש [שנוצר] ביחסי הילידים עם האדמה מייצג אלימות אפיסטמית, אונטולוגית וקוסמולוגית עמוקה [...]. לשיטתנו, דה־קולוניזציה בהקשר הקולוניאלי ההתיישבותי חייבת לכלול את החזרת האדמות [...]. כלומר כל האדמות, ולא רק באופן סמלי (Tuck and Yang, 2012, 7; ההדגשה במקור).

טאק ויאנג מתייחסים להקשר של צפון אמריקה. לעיתים נדמה כי כתיבתם אינה זהירה דיה באשר להבדלים שבין קולוניאליזם לקולוניאליזם התיישבותי, ואפשר לשאול למה כוונתם בטענה שדה־קולוניזציה כרוכה בהשבה של כל האדמות.⁷ מעבר לכך, כפי שביקשנו להראות, בשל ריבוי צורות הקולוניאליזם ההתיישבותי והדה־קולוניזציה אי־אפשר להעתיק את אותה צורת דה־קולוניזציה כפשוטה בין הקשרים היסטוריים, גיאוגרפיים ופוליטיים שונים. עם זאת, חשוב להדגיש את התעקשותם של טאק ויאנג על כך שדה־קולוניזציה חייבת להיות מערערת ועוקרת (unsettling), וכי לפיכך היא שונה מהותית מפיוס (reconciliation), שאינו עוסק אלא "בהצלת הנורמליות של המתיישבים" (שם, 35). הפרשנות שלנו למושג דה־קולוניזציה מובילה אותנו להציע מחשבה מורכבת יותר על הערעור, העקירה והשבת הקרקעות שדורשים טאק ויאנג, בעיקר במצבים של קולוניאליזם התיישבותי נוסח צפון אמריקה, אוסטרליה, ניו זילנד וחלקים מסוימים בישראל/פלסטין, שבהם גם למתיישבים אין מקום אחר ללכת אליו; כלומר במקרים שבהם דה־קולוניזציה אינה רק שלילה של פריבילגיות או של מבנה משטרי דכאני, אלא שלילה של הקיום עצמו. האם אפשר לעשות דה־קולוניזציה – מעשית, לא מטפורית – שאינה כרוכה בחיסול פיזי? האם תיתכן דה־קולוניזציה שמבטלת את מצב ההתיישבות, אך לא את קיומו של המתיישב עצמו?

בעקבות קריאה מסוימת בפנון ובהיסטוריה הקולוניאלית ארוכת השנים, ייתכן שהתשובה שלילית ואי־אפשר לערער את מקומו של המתיישב ללא עקירתו הפיזית, המלווה באלימות ישירה ולעיתים ברוטלית. את התגובה האלימה לאלימות הקולוניאלית רבת השנים אפשר להבין על בסיס תיאורטי ואנושי כאחד, ודומה שאין זה מן הצדק לדרוש מפליטים לוותר כדי לא לגרום לפליטות נוספת. עם זאת, מסיבות פוליטיות ופרקטיות,

7 טענות דומות העלתה לאחרונה נדיה אבו אל־חאג' (El-Haj 2023) ביחס לישראל/פלסטין ובתגובה לספרו האחרון של מחמוד ממדאני (Mamdani 2020) על שאלת ההפיכות של הקולוניאליזם ההתיישבותי בארצות הברית, דרום אפריקה, ישראל/פלסטין וחברות אחרות.

בהינתן יחסי הכוחות הקיימים בין ישראל והפלסטינים וחוסר האפשרות המעשית להחזיר את הזמן לאחור ולשוב לתקופת זהב שאינה קיימת עוד (Zreik 2016) – אך גם מהצורך המוסרי להימנע ככל האפשר מתיקון עוול באמצעות עוול (שנהב 2010) – אנו מבקשים לחשוב על דה־קולוניזציה דיאלוגית, המבקשת להביא לשיחה ביקורתית אך מפוכחת על ההיתכנות וההשלכות של צורות שונות של דה־קולוניזציה. דיאלוג כזה ישאף לפרק את מצב העוול המבני של הקולוניאליזם ההתיישבותי, מתוך מודעות לכך שבשטח שבין הים לנהר יש צורות של קולוניאליזם התיישבותי הנבדלות זו מזו ברמת האלימות, הנישול והשלילה האקטיבית שהן מיישמות, וגם מתוך מודעות לכך שיש כאן שני עמים, ולשניהם אין לאן ללכת.

כאן אנו מבקשים לחזור להתגוררות ולשאלת הבית. כאמור, המבנה הקולוניאלי ההתיישבותי (ומתוך כך גם פוטנציאל ביטולו) נוגע לא רק לשאלות של חקיקה, הקצאת משאבים, נרטיב היסטורי ובעלות על קרקעות, אלא גם למבנה האינטימי של התקשרות, זהות וביטחון אונטולוגי (Stoler 2016; Kotef 2020b). בתפיסה הבינרית של הקולוניאליזם ההתיישבותי, הדרך היחידה להבטיח את מקומם הבטוח של הילידים ואת עתידם עוברת דרך שלילת אותם האלמנטים עבור המתישבים – שאם לא כן, אין זו אלא "דה־קולוניזציה מטפורית", כלומר היתממות ומירוק המצפון בלבד. אולם מושגי הבית וההתגוררות, וההבנה שבמבנה הקולוניאלי ההתיישבותי יש תמיד גם סוכנות ילידית פעילה, פותחים בפנינו כמה דרכים לדבר על דה־קולוניזציה שתהיה מערערת אך גם מיישבת. מתוך שלילתה את ההיגיון המניכאי של "הכול או כלום", אפשר לומר שמעצם היותה מיישבת – כלומר מייצרת תחושת בית וביטחון עבור כל תושבי המקום – היא גם מערערת (משום שהדבר נוגד את כל ההיגיון המבני של צורת הריבונות הקולוניאלית ההתיישבותית). יישוב־ערעור זה פועל לשני הכיוונים, משום שבקריאתו לשמר את זכותם של התושבים היהודים להתגוררות הוא מערער גם על הדרישה לאקסקלוסיביות ילידית במרחב. במידה מסוימת, הוא ממיר את השאלה "מתי המתישב הופך ליליד"⁸ בשאלה "מתי המתישב הופך לתושב"; במצב התושבות ההתגוררות אינה אלימה או מנשלת, שכן המתישב מוותר על פוזיצית הכוח האקסקלוסיבית, ובתמורה מקבל לגיטימיות מתוך הוויתור המשלים של היליד על זכותו הבלעדית לחיים בטריטוריה המשותפת.

השאלה כיצד תיראה דה־קולוניזציה של ישראל/פלסטין צריכה להביא בחשבון שני מרכיבים קריטיים בכל הנוגע לנוכחותו של המתישב ולמהותה של ההתגוררות האלימה המאפשרת את המשך שליטתו. ראשית, "המתישבים" אינם עשויים מקשה אחת ויש בהם קבוצות שונות שאינן חופפות בזהותן התרבותית, בהשתייכותן הפוליטית, במיקומן המעמדי ובמוצאן הביוגרפי (Shohat 1988; Evri and Kotef 2022). שנית, בטריטוריה

עצמה מופעל רפרטואר משתנה של תצורות קולוניאליות התיישבותיות, שכולל לאורך השנים הפקרה, דחיקה וסגירה של רצועת עזה ושל תושביה; אלימות צבאית ישירה בגדה המערבית וברצועת עזה; דחיקה וגירוש עקביים בקהילות בגדה המערבית ובשכונות פלסטיניות במזרח ירושלים; הריסתם הנשנית של כפרים בדואיים בנגב, עשרות רבות של פעמים, וסירוב להכיר בזכות הילידית של תושביהם על הקרקע; תפיסת שטחים באמתלות שונות והפיכתם ליישובים יהודיים, לגנים לאומיים או לתשתיות המשרתות את האוכלוסייה היהודית בלבד; פרישת תשתיות מפלה, המחברת בין יישובים יהודיים ומנתקת אוכלוסיות פלסטיניות זו מזו; אלימות איטית של הזנחה, ייאוש ושליטת העתיד (futurelessness) ביישובים פלסטיניים משני צידי הקו הירוק; השתקה אישית וציבורית של אזרחים פלסטינים לצד חוק הלאום, המכיר בזהות הלאומית היהודית בלבד; ועוד צורות של דחיקה, השתקה ומחיקה היסטורית וקונקרטיית. דה־קולוניזציה התיישבותית חייבת להתמודד עם כל הרפרטואר הזה, ולא רק עם חלקו.

על כן, כאשר נבקש לזהות את המקומות שמהם צריכה להתחיל פעולת הדה־קולוניזציה, נעשה זאת באמצעות חשיבה פוליטית המבקשת לפרק את הבעלות והאדנות במקומות שבהם הן מופיעות בצורה המובהקת ביותר, כלומר במקומות שבהם ההתפשטות, ה"ייהוד", הדחיקה, ההעלמה וההאלמה פועלים באופן האקטיבי ביותר. מדובר בקהילות המיישמות אלימות מתפרצת וגלויה, או בכאלה שעצם נוכחותן במיקומן הספציפי במרחב מסכלת אפשרויות של פיתוח פיזי וחברתי פלסטיני. אלה עשויות להיות התנחלויות בגדה המערבית, אך גם יישובים המוקמים בנגב ומשמיים אמצעי לנישול ישיר ומתמשך של קהילות בדואיות, או "גרעינים תורניים" המוקמים בלב שכונות פלסטיניות מתוך כוונה לדחוק קהילות מקומיות ממקומן. האלימות הגלויה והפעילה של ההתגוררות הקולוניאלית ההתיישבותית, לצד הסירוב המפורש לחדול מלהתפשט ולנשל, אינם מאפשרים להגיע לדה־קולוניזציה באופן שישאיר את הקהילות הקולוניאליות הללו במקומן הנוכחי. בין שהדה־קולוניזציה תהיה רחבה ותאפשר לתת מקום להקמת מדינה פלסטינית נפרדת (במסגרת קונפדרטיבית או עצמאית) ובין שהתוצאה תהיה מדינה אחת – שאלות החורגות מתחומו של מאמר זה – כל שטח שיעבור דה־קולוניזציה יהיה חייב להיות בר קיימא, דהיינו מחובר לקהילות שכנות ובעל מרחב מספק לפיתוח ולצמיחה.⁹

בשאר המרחב המשותף תתממש הדה־קולוניזציה ללא שלילה מוחלטת של מקומו של המתיישב (שכאמור, אין לו מקום אחר ללכת אליו), אולם גם שם עליה להיות ממשית

9 יצוין שיש יוזמות פלסטיניות־ישראליות, כדוגמת "ארץ לכולם", המבקשות להימנע מפינוי יישובים ולאפשר לכל תושבי פלסטין/ישראל להמשיך להתגורר בבתיהם משני עברי הקו הירוק. עם זאת, תנאי הקיום של יוזמות מסוג זה הן הפסקת האלימות, ההתפשטות והפריבילגיות הרשמיות והלא רשמיות של היישובים היהודיים במרחב.

ומערערת. זריק (Zreik 2016) מונה כמה תנאים לדה־קולוניזציה בישראל/פלסטין שבהם המתיישב אמנם לא יהפוך ליליד אך יפסיק להיות מתיישב, ומתוך כך גם היליד יחדל להתקיים כקטגוריה מובחנת. ראשית, כותב זריק, על המתיישב להפסיק את התפשטותו והשתלטותו על עוד ועוד קרקעות ומשאבים. שנית, המתיישב יאלץ להיפרד, בתהליך ארוך וכואב, מפריבילגיות פרטניות וקולקטיביות, לוותר על עליונותו ולקבל מצב של שוויון מלא עם היליד. שלישית, המתיישב אינו יכול פשוט להפסיק להיות מתיישב כאילו אין עבר; עם עוולות העבר חייבים להתמודד, באופן לא מטפורי, ובאמצעות פיצוי ותיקון ממשי של אי־שוויון המבני שנולד כתוצאה מהמשטר הקולוניאלי ההתיישבותי.¹⁰

לשם כך עלינו לאתגר את מושג הריבונות כפי שיושם בישראל/פלסטין (ובחברות מתיישבים אחרות), ולהמיר את תפיסת הריבונות המבוססת על אדנות ועל התגוררות אלימה בצורות פוליטיות המבוססות על התגוררות משותפת ועל השתייכות. בניגוד לריבונות הקולוניאלית, שהיא תפיסה אנכית והיררכית המניחה יחסים חד־צדדיים של שליטה – לרוב דרך בעלות מדירה – השתייכות היא תפיסה אופקית ועל כן מאוזנת, המאפשרת לסובייקטים המתגוררים בפועל בין הים לנהר לראות את עצמם כחלק מקהילה ששייכת להם ושהם משתייכים אליה (ראו גם גנו 2024). התגוררות משותפת מבוססת על תפיסה של מקום משותף, והיא מביאה בחשבון את ההשתייכות למקום ואת ההיסטוריה המורכבת והמורכבת של חיים משותפים בפלסטין/ישראל.¹¹ במילים אחרות, דה־קולוניזציה תחייב שינוי של השפה הפוליטית כדי לעקור מהשורש את המנגנון האפיסטמי של הקולוניאליזם ההתיישבותי, שבו המתיישב הוא מי שקובע את החוק ואת ההיגיון האפיסטמי שדרכו פעולותיו שלו ופעולותיו של היליד מקבלות משמעות. דה־קולוניזציה תחייב גם התמודדות עם הכרה בלתי נמנעת בזכותם של הפליטים, שאיבדו את בתיהם ואת מקומם בעולם לאורך כל שנות הדחיקה והנישול, למקום משלהם; התמודדות כזאת תיעשה באמצעות דיאלוג שיוביל לפתרונות מעשיים. כל פתרון והסדר פוליטי יהיה נתון לדיון בין שתי האוכלוסיות, על בסיס ההנחות שלעיל בדבר שוויון אזרחי ופוליטי לכל תושבי האזור ועל בסיס עיצובה של ריבונות שאינה מדירה אלא מבוססת על רעיון השייכות וההתגוררות המשותפת.

10 לילה פרסח (Farsakh 2021) בוחנת שלושה מודלים של דה־קולוניזציה פלסטינית: מדינה דמוקרטית פלסטינית בין הים לנהר, שבה הזהות הלאומית תהיה פלסטינית בלבד והיהודים יורשו להתגורר כיחידים; מדינה דו־לאומית, במודל המזכיר את בלגיה או שווייץ, שבה לשתי האוכלוסיות יינתנו זכויות קולקטיביות; ולבסוף, מה שהיא מכנה "ריבונות מלמטה למעלה" – ויתור על מודל הריבונות המדינתית לטובת צורות פוליטיות ילידיות, והנכחת הקיום הפלסטיני ככזה הקודם סמפורלית ואונטולוגית לריבונות המדינתית המודרנית (ראו גם Nabulsi 2023). פרסח מבהירה כי מה שמכונה "פתרון שתי המדינות", שבו מדינה פלסטינית עצמאית תקום לצד מדינת ישראל, אינו יכול להיחשב דה־קולוניזציה, ולו משום התעקשותה של ישראל להמשיך ולקיים את המשטר הקולוניאלי ההתיישבותי בשטחי 1948 (ודרישתה להכיר בה כב"מדינה יהודית").

סיכום: דה־קולוניזציה כבית משותף

במאמר האחרון שפרסם חיים כצמן לפני שנרצח בשבעה באוקטובר בקיבוץ חולית (Katsman 2023) מוצג מכתב שהוצמד לבלון שנשלח מעזה בשנת 2019. המכתב חתום בידי "יחידת הבלונים הבערים" וממוען ל"מתנחלי העוטף בעזה". שרה, תושבת בני נצרים (מושב שהוקם על ידי תושבי ההתנחלות נצרים אחרי ההתנתקות), הגיבה ברף הפייסבוק של המועצה האזורית אשכול: "ראיתם? למתנחלי העוטף בעזה. נחמד. זה אומר שחזרתי להיות מתנחלת? וואלה מעניין. מסתבר שכולנו מתנחלים, ואת כולנו רוצים לשרוף. מה אתם אומרים על זה שכני וחברי האהובים מהשמאל?".

"מסתבר שכולנו מתנחלים" הפך להמשכה של גישת ה"אין פרטנר", במיוחד לאחר שבעה באוקטובר: אם הפלסטינים אינם מבחינים בין שטחי מדינת ישראל בגבולות הקו הירוק ובין האזורים שנכבשו ב־1967 (ובין "מתנחלים" ל"מתיישבים"), המשמעות היא שמדובר במשחק סכום אפס, "הם או אנחנו", ולפיכך אין כל טעם לדבר על פתרון של שלום, על פינוי שטחים או על שתי מדינות לשני עמים. מנקודת מבט זו, דה־קולוניזציה אכן עלולה להיראות כמבוא לרצח עם.

יישובי הנגב המערבי, כמו כלל יישובי הספר בישראל, צמחו מתוך האתוס הציוני של התיישבות מתפשטת ומדירה, אתוס שממשיכים להתהדר בו עד ימים אלו ממש. הקריאה להפסקת התיישבות האקטיבית (דהיינו הפסקת הקולוניזציה כפעולה של התפשטות, העלמה והאלמה של הילידים) אינה דורשת בהכרח את מחיקת היישובים הללו, כפי שהתרחש באופן טרגי ואכזרי בשבעה באוקטובר. היישובים האלה יצרו קהילות שהיוו עבור תושביהן בית, על כל משמעויותיו החומריות והסמליות של מושג זה, גם אם עשו זאת בתנאים לא צודקים ולא שוויוניים. מה שצריך להיעלם ולהיאלם הוא הקטגוריה הפוליטית של ההתגוררות האלימה, שמוסיפה להתפשט ומחזיקה בשטח מתוך תפיסת אדנות ובעלות מדירה. רק במעבר מתפיסה ריבונית של בעלות לתפיסה של השתייכות – מהשאלה "מי בעל הבית" לשאלה "מי מתגורר בבית" – תוכל המדינה לקעקע את מקומו של הקולוניאליזם התיישבותי כמסגרת יסוד שמארגנת את היחסים בתוכה, במישור הפוליטי, התרבותי והחברתי, ולהתמודד עם המצב באמצעות פרקטיקות שיצמצמו את השלכותיו ההרסניות.

שבעה באוקטובר והמלחמה שבאה אחריו הביאו לשיא חדש את פנטזיית השלילה ההדרית. הדומיסייד, הריסת הבית האישי, הסמלי והלאומי, הפך לייצוג העיקרי של תשעת החודשים האחרונים, בין שמדובר בניסיון למחוק את יישובי הנגב המערבי (ובמשתמע מכך, את ישראל כולה) ובין שמדובר בהרס הפיזי של מרבית המבנים והתשתיות ברצועת עזה (ובמשתמע מכך, את העם הפלסטיני כולו). תקופה זו מציגה הקצנה קטלנית של הטרגדיה הקולוניאלית התיישבותית: התגוררות אלימה המבקשת ליצור בית בטוח לחלוטין על

חשבון האחר (Ram 2015), ובתגובה – דה־קולוניזציה המבקשת להשמיד את ביתו של המתיישב, גם אם זה הבית היחיד שנותר לו בעולם.

במאמר ביקשנו להראות כי את הקולוניאליזם ההתיישבתי יש להבין בנפרד מהתנועה הקולוניאלית האירופית. אלא שאין מדובר רק בשאלת ההתחלה שלו, אלא גם באופני הסיום. בדיוק מפני שהקולוניאליזם ההתיישבתי הוא "מבנה ולא אירוע" (Wolfe 2006) – פעולה המשנה באופן עמוק את המבנה החברתי, המרחבי, הכלכלי והתרבותי של הטריטוריה המיושבת – דה־קולוניזציה של קולוניאליזם התיישבתי אינה יכולה לשאוף לחזרה פשוטה לעבר. דה־קולוניזציה יוצרת מצב חדש, שבפועל גם הוא מבנה ולא אירוע; במקום לדמיין אירוע של התקוממות, השולל את המצב הקולוניאלי ומשיב עטרה ליושנה, יש לחשוב אפוא על דה־קולוניזציה ההתיישבתיית כעל תהליך מתמשך. הקולוניאליזם ההתיישבתי נמצא מעבר לדה־לפוסט־.

טאק ויאנג קובעים בצדק שדה־קולוניזציה חייבת להיות מערערת, ושאינן להסתפק במטפורות המאפשרות למתיישב להרגיע את מצפוננו תוך שהוא ממשיך להתפשט, לדחוק ולנצל – או למצער, ליהנות מפירות הנישול והניצול תוך התכחשות להיסטוריה ולמבנה הקולוניאלי ההתיישבתי. דה־קולוניזציה של פלסטין/ישראל תצטרך להיות מערערת. היא תצטרך לכלול שינוי הכרחי של מבנה האזרחות ושל כל החוקים הרבים המבוססים על עליונות ועל פריבילגיות יהודיות, וכן שינוי פיזי בתשתיות, ביישובים ובמרחב הציבורי המשותף. עם זאת, היא תצטרך להיות גם מיישבת במובן עמוק: יהיה עליה ליישב סוגיות של פיזיונים ושל היסטוריה לא־שוויונית, וגם ליישב אנשים יחד וליצור תחושת בית, ביטחון ועתיד עבור שתי האוכלוסיות. שני הצדדים צריכים to settle and to unsettle, ודרושה התייחסות ברורה ליחסי הכוח ולצורך בפיצוי על חוסר הצדק ההיסטורי ועל השלכותיו. ג'מאל נבולסי (Nabulsi 2023) מציע לחשוב על ריבונות ילידית כעל ריבונות המנוגדת במהותה לזו המדינתית המודרנית, המאפיינת בין השאר את הפרויקט הקולוניאלי ההתיישבתי. בניגוד לריבונות המודרנית, הנתפסת כ"סמכות המוחלטת בטריטוריה" (Philpot 2020) ונשענת על הפעלת אלימות ועל הבחנה בין אוכלוסיות, הריבונות הילידית שואפת להתבסס על הקשרים האינטימיים שבין קהילה, תרבות ומקום. נבולסי מבקש להבחין כך בין סוג ההיקשרות הילידי – שנוצר באופן אורגני וקדם להתיישבות הקולוניאלית – ובין הריבונות המוכתבת מלמעלה ומופעלת באלימות, זו שנותרת תמיד זרה למקום ולא נותר לה אלא לבנות את עצמה מתוך שלילת הריבונות הילידית המתחרה. לטענתו, עבור היהודים הישראלים האדמה המקומית צריכה להיות מיוצרת כל העת כ"ישראל", באמצעים של אלימות ושל עבודה תרבותית עיקשת, אולם עבור הפלסטינים "האדמה הזאת היא פשוט בית" (Nabulsi 2023, 31). באופן דומה כותב חאלד עודתאללה כי "גם לאחר מאה שנים של פרויקט קולוניאלי [...] הציוני יכול לבנות רק מבצרים אבל לא בתים. [...] כאשר אדם הולך לישון עם נשק ביד, אי־אפשר לומר שמדובר עבורו בבית אלא

במבצר, מחנה צבאי, מקום מגורים זמני" (שם, 36). אביב טטרסקי מציין כי התפיסה שלפיה קולוניאליזם אינו יוצר בית אמיתי בטריטוריה היא שעומדת בבסיס המחשבה על הזרות האינהרנטית של ישראל במרחב המקומי, ולכן היא גם חולשתו העקרונית. לפי גישה זו, "את הקולוניאליסט אפשר להכריע [...] משום שיש גבול למה שהקולקטיב הקולוניאליסטי (הישראלים במקרה שלנו) מוכן להקריב למען מקום שאיננו בית אלא מספק אינטרס כלכלי או גאו-פוליטי בלבד" (טטרסקי 2024).

אלא שכפי שציינו לעיל, גם אם הדבר נעשה בתנאים של חוסר צדק וחוסר שוויון רדיקליים, יש מצבים שבהם לא זו בלבד שהמתיישב הצליח ליצור בית, אלא שזהו ביתו היחיד בעולם. אם כך, אולי במקום לדבר על ריבונות מדינתית מודרנית שמדירה ומעלימה את היליד, או על ריבונות ילידית שבה יש אונטולוגיה אחת בלבד של שייכות למקום, אפשר לדבר על שייכות או על ריבונות ביתית – כזאת שכמו בדיון על "הזכות לעיר" (הרווי 2010; לפבר 2021) היא מתבססת על זכויות קולקטיביות שנגזרות מהתגוררות ומעורבות משותפת ופעילה בעיצוב המרחב המקומי ועתידו. במקרה כזה, הריבונות המשותפת נתונה בידי מי שמתגורר כרגע בבית המשותף, ובתנאי שהוא מכיר בריבונות השווה של שכנו ואינו מנסה להעלימו.

כותבים רבים עמדו על כך שהתיאוריה הביקורתית ויתרה מזמן על דימויי המהפכה הטוטלית – השתלטות על ארמון החורף או על הבסטיליה – לטובת שיח של התנגדות. נדמה כי המקום היחיד שבו הרטוריקה נותרה מניכאית, עם חלומות על מחיקת עולם ישן ועל מלחמת אדון ועבד לחיים או למוות, הוא עולם המושגים האנטי-קולוניאלי. אולם ייתכן כי גם אם נאמץ לרגע את מושגיו של פנון נוכל לראות בשבעה באוקטובר את הרגע שיאפשר לנו לחשוב מחדש על מושג הדה-קולוניזציה עצמו. בדיאלקטיקה של האדון והעבד, השלילה ההדרית נותרת פנטזיה בלבד ונידונה מראש להיכשל. גם אם האלימות הכרחית או צפויה ברגע מסוים, היא עדיין רק שלב בדרך להכרה הדרית, באותה "שימה לעל" (Aufhebung) הגליאנית, שבה נולד שלב חדש ביחסים בין שני הצדדים. דה-קולוניזציה התיישבותית היא אפוא שלב חדש: לא שלילה של המצב הקולוניאלי באופן השואף לעקירתו המוחלטת של המתיישב כדי להחזיר על כנו עולם שאינו קיים עוד (כפי שמדומיינת הדה-קולוניזציה), אלא יישוב/ערעור (un/settling) שבו שני הצדדים לומדים יחד ובמשותף כיצד להתגורר זה לצד זה.

הסופר הפלסטיני רג'א שחאדה מתייחס לחייו בגדה המערבית כאל חיים של גולה פנימי, אדם שחי על אדמתו אך ללא יציבות של בית. לשאלה מתי תסתיים הגלות הזאת הוא משיב: "אולי כשאנחנו, פלסטינים וישראלים, החיים על האדמה הזאת, נצליח להיפטר מכל המשמעויות הבלעדיות שאנו מייחסים לשטח הקטן שלנו ולחיינו בו [...] כשפלסטיין/ישראל תהיה עבור תושביה לא יותר מאשר בית" (Shehadeh 2013, 96). עד כמה שהדבר עשוי להישמע פשוט, הקריאה של שחאדה להפוך את המרחב שבין הים לנהר לבית לשתי

האוכלוסיות היא קריאה רדיקלית. דווקא כעת, כאשר עשרות אלפי בתים בישראל/פלסטין הרוסים עד היסוד, שרופים, מחוללים או לא בטוחים למגורים, המחשבה על בית מאפשרת לחשוב מחדש על התנאים ההכרחיים לביטחון אונטולוגי, לעתידיות וליצירת מרחב שבו יש לשתי האוכלוסיות מקום במובנו העמוק – מרחב המאפשר לשאוף לסיום ההתגוררות האלימה, ולא לסופם של הילידים והמתישבים גם יחד.

אריאל הנדל   התוכנית לתואר שני במדיניות ותיאוריה של האמנויות,
התוכנית לתואר שני בעיצוב אורבני והמחלקה לתרבות
חזותית וחומרית, בצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב בירושלים
מורי רם   המחלקה לפוליטיקה, אוניברסיטת ניוקאסל, בריטניה

ביבליוגרפיה

- אלגזי, גדי, 2017. "כבר באירופה: מחשבות על קולוניאליזם התיישבותי, מדיאבלי ומודרני", זמנים 137, עמ' 116–124.
- כמבה, אשיל, 2006. "נקרופוליטיקה", בתרגום אהוביה כהנא, מטעם 6, עמ' 92–120.
בן שטרית, ליהי, ומרב ג'ונס, 2023. "ריבונות מול שוויון ושותפות", מְנַבֵּר 9.
- ברטלט, רוברט, 2015. התהוותה של אירופה: כיבוש, יישוב ותמורות חברתיות 950–1350, בתרגום אלון אשפר, ירושלים: מוסד ביאליק.
- בשיר, בשיר, ועמוס גולדברג (עורכים), 2015. השואה והנכבה: זיכרון, זהות לאומית ושותפות יהודית-ערבית, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ג'בארין, חסן, 2014. "הנכבה, המשפט והנאמנות: הרגע ההובסיאני של הפלסטינים בישראל", תיאוריה וביקורת 42, עמ' 13–46.
- גנז, חיים, 2024. "עוד סופות בנגב", הזמן הזה.
- דגני, ארנון, 2019. "הצעה להרחבת גבולותיה המושגים של הציונות", הזמן הזה.
- דובנוב, אריה, 2019. "החזון הנשכח של הציונות הרב-לאומית", הזמן הזה.
- הנדל, אריאל, 2011. "ספָּר", מפתח 4, עמ' 143–166.
- הרווי, דייוויד, 2010. "הזכות לעיר", בתרגום דפנה כרמלי, מטעם 21, עמ' 107–123.
- טטרסקי, אביב, 2024. "שיח הקולוניאליזם: מה אנחנו מפספסים?", הפורום לחשיבה אזורית, 23.1.2024
- יפתחאל, אורן, 2010. "הפלסטינים בישראל, 'יחסי רוב-מיעוט' והמצב הקולוניאלי", מדינה וחברה 7, עמ' 141–158.
- , 2021. עוצמה ואדמה: מאתנוקרטיה לאפרטהייד זוחל בישראל/פלסטין, תל אביב: רסלינג.

- לפבר, אנרי, 2021. "הזכות לעיר", בתרגום שרון רוטברד, שרון רוטברד (עורך), *מלחמת הרחובות והבתים וטקסטים אחרים על העיר*, תל אביב: כבל, עמ' 353-365.
- סבאע-ח'ורי, אריז', 2018. "קולוניאליזם התיישבותי, נקודת המבט הילידית והסוציולוגיה של ייצור ידע בישראל", *תיאוריה וביקורת* 50, עמ' 391-418.
- פאנון, פרנץ, 2006. *מקוללים עלי אדמות*, בתרגום אורית רוזן, תל אביב: כבל.
- צורף, אבי-רם, 2023. *קדמה-מזרחה, ר' בנימין, דו-לאומיות וציונות-שכנגד*, ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- , 2024. "מ'דירה להשכיר' ועד בן גביר: לא מרגישים בבית", *העוקץ*, 14.3.2024.
- קליין, מנחם, 2015. *קשורים: הסיפור של בני הארץ*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שנהב, יהודה, 2010. *במלכודת הקו הירוק: מסה פוליטית יהודית*, תל אביב: עם עובד.
- Abu El-Haj, Nadia, 2023. "Surviving Colonialism? A Response to Neither Settler nor Native," *Anthropological Theory* 23(4), pp. 373–385.
- Ahluwalia, Pal, 2001. "When Does a Settler Become a Native? Citizenship and Identity in a Settler Society," *Pretexts: Literary and Cultural Studies* 10(1), pp. 63–73.
- Allweil, Yael, 2016. *Homeland Zionism as Housing Regime, 1860–2011*, London: Routledge.
- Amir, Merav, 2017. "Revisiting Politicide: State Annihilation in Israel/Palestine," *Territory, Politics, Governance* 5(4), pp. 368–387.
- Barakat, Rana, 2018. "Writing/Righting Palestine Studies: Settler Colonialism, Indigenous Sovereignty and Resisting the Ghost(s) of History," *Settler Colonial Studies* 8(3), pp. 349–363.
- Becke, Johannes, 2018. "Beyond Allozionism: Exceptionalizing and De-Exceptionalizing the Zionist Project," *Israel Studies* 23(2), pp. 168–193.
- Evri, Yuval, and Hagar Kotef, 2022. "When Does a Native Become a Settler? (With Apologies to Zreik and Mamdani)," *Constellations* 29(1), pp. 3–18.
- Farsakh, Leila H., 2021. *Rethinking Statehood in Palestine: Self-Determination and Decolonization Beyond Partition*, Oakland: University of California Press.
- Gordon, Neve, and Moriel Ram, 2016. "Ethnic Cleansing and the Formation of Settler Colonial Geographies," *Political Geography* 53, pp. 20–29.
- Handel, Ariel, 2019. "What's in a Home? Toward a Critical Theory of Housing/Dwelling," *Environment and Planning C: Politics and Space* 37(6), pp. 1045–1062.
- Handel, Ariel, and Hagar Kotef, 2023. "Settler Colonialism and Home," in Paolo Boccagni (ed.), *Handbook on Home and Migration*, Cheltenham and Northampton: Edward Elgar Publishing, pp. 158–169.

- Handel, Ariel, Mori Ram, Hadeel Mustafa, and Daniel Montereescu, 2024. "The Politics of Time: Political Entropy, Settler Colonialism and Urban Ruination in Hebron/Al-Khalil, Palestine," *Political Geography* 111, article 103093.
- Katsman, Hayim, 2023. "Indigeneity after Destruction: Religious-Zionist Settlers in Halutza," in Rachel Z. Feldman and Ian McGonigle (eds.), *Settler-Indigeneity in the West Bank*, Montreal: McGill-Queen's University Press, pp. 125–152.
- Katz, Irit, 2022. *The Common Camp: Architecture of Power and Resistance in Israel–Palestine*, Minneapolis: Minnesota University Press.
- Kotef, Hagar, 2020a. *The Colonizing Self, or Home and Homelessness in Israel/Palestine*, Durham: Duke University Press.
- , 2020b. "Violent Attachments," *Political Theory* 48(1), pp. 4–29.
- Lustick, Ian S., 1993. *Unsettled States, Disputed Lands: Britain and Ireland, France and Algeria, Israel and the West Bank-Gaza*, Ithaca: Cornell University Press.
- Magid, Shaul, 2023. *The Necessity of Exile: Essays from a Distance (Political Imagination)*, Brooklin: Ayin Press.
- Makhoul, Manar H., 2022. "Dispossession and Discontinuity: The Impact of the 1967 War on Palestinian Thought," *Critical Inquiry* 48(3), pp. 549–569.
- Mamdani, Mahmoud, 2001. "When Does a Settler Become a Native? Citizenship and Identity in a Settler Society," *Pretexts* 10(1), pp. 63–73.
- , 2020. *Neither Settler nor Native: The Making and Unmaking of Permanent Minorities*, Cambridge: Harvard University Press.
- Montereescu, Daniel, 2015. *Jaffa Shared and Shattered: Contrived Coexistence in Israel/Palestine*, Bloomington: Indiana University Press.
- Nabulsi, Jamal, 2023. "Reclaiming Palestinian Indigenous Sovereignty," *Journal of Palestine Studies* 52(2), pp. 24–42.
- Nowicki, Mel, 2014. "Rethinking Domicide: Towards an Expanded Critical Geography of Home," *Geography Compass* 8(11), pp. 785–795.
- Philpott, Daniel, 2020. "Sovereignty," Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- Porteous, Douglas, and Sandra E. Smith, 2001. *Domicide: The Global Destruction of Home*, Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Ram, Moriel, 2015. "Colonial Conquests and the Politics of Normalization: The Case of the Golan Heights and Northern Cyprus," *Political Geography* 47, pp. 21–32.
- Said, Edward W., 2013. *Reflections on Exile and Other Literary and Cultural Essays*, London: Granta Books.

- Shalhoub-Kevorkian, Nadera, 2014. "Human Suffering in Colonial Contexts: Reflections from Palestine," *Settler Colonial Studies* 4(3), pp. 277–290.
- Shehadeh, Raja, 2013. "Diary of an Internal Exile: Three Entries," in Penny Johnson and Raja Shehadeh (eds.), *Seeking Palestine: New Palestinian Writing on Exile and Home*, Northampton: Interlink, pp. 86–96.
- Shohat, Ella, 1988. "Sephardim in Israel: Zionism from the Standpoint of its Jewish Victims," *Social Text* 19–20, pp. 1–35.
- Shumski, Dmitry, 2018. *Beyond the Nation-State: The Zionist Political Imagination from Pinsker to Ben-Gurion*, New Haven: Yale University Press.
- Stoler, Ann Laura, 2016. *Duress: Imperial Durabilities in Our Times*, Durham: Duke University Press.
- Tuck, Eve, and K. Wayne Yang, 2012. "Decolonization is Not a Metaphor," *Decolonization: Indigeneity, Education & Society* 1(1), pp. 1–40.
- Veracini, Lorenzo, 2013. "The Other Shift: Settler Colonialism, Israel and the Occupation," *Journal of Palestine Studies* 42(2), pp. 26–42.
- Wallach, Yair, 2022. *A City in Fragments: Urban Text in Modern Jerusalem*, Stanford: Stanford University Press.
- Wolfe, Patrick, 2006. "Settler Colonialism and the Elimination of the Native," *Journal of Genocide Research* 8(4), pp. 387–409.
- , 2016. *Traces of History: Elementary Structures of Race*, London: Verso.
- Yacobi, Haim, 2004. *Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse*, London: Routledge.
- Yiftachel, Oren, 2024. "Colonial — and Counter-Colonial: The Israel/Gaza War through Multiple Critical Perspectives," *Palestine/Israel Review* 1(1), pp. 228–236.
- Zreik, Raef, 2016. "When Does a Settler Become a Native? (With Apologies to Mamdani)," *Constellations* 23(3), pp. 351–364.
- , 2024. "Settler Colonialism and Decolonization," *Palestine/Israel Review* 1(1), pp. 222–227.